

CSAPODY TAMÁS

A BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK**Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből***(Vince Kiadó Budapest, 2011. 647 o.)*

Magyarország második világháborús részvételének eseményei, a téma szerteágazó vonatkozásai, a kételyek és vitás kérdések máig sokakat foglalkoztatnak. A hiátusok között találjuk a hadviselő országon belüli és a határokon túli, ún. tábori honvédelmi kisegítő munkaszolgálat századai vezényletésének, történetének feltárását, ahogy a feladatok sorjázna a polgári lakosságot érintő különleges intézkedések, a hadimunka kutatásában és feldolgozásában is. E témákat illetően a különféle források felkutatása, igényes vizsgálata, a következetes forráskritika mellett a hitelesség megköveteli, hogy a tények és adatok feldolgozásakor ne maradjon el a történelmi felelősség megállapítása, a múlt bűneivel való szembenézés sem.

Csapody Tamás arra vállalkozott, hogy korábbi kutatásaira építve kitartó, aprólékos munkával feltárja, új megközelítésben közreadja a háborús üldöztetés és a kényszermunka modernkori történetének egyik súlyos epizódját, a szerbiai Borban és környékén teljesített munkaszolgálat több mozzanatát. A kötetből döbbenetes képet ismerhetünk meg a hivatalosan „nyersanyagkompenzáció bori többletmunkaerőért” címmel nyilvántartott magyar–német egyezmény végrehajtásának magyar vonatkozásairól.

A német fél által ígért nyersanyagkompenzáció a magyar félnek előnytelen szerződést jelentett, csupán króm és réz vételi jogának megváltásáról volt szó. A magyar kényszermunkások jóformán ingyen dolgoztak a németeknek. Ők pedig addig nem engedélyeztek semmiféle – előzetesen megígért – szállítást, amíg az előzetes alkuban kikötött, később szállítandó (soha meg nem kapott) német nyersanyagok árát a magyar fél előre át nem ulta.

Csapody nehéz feladatot vállalt, mikor elmélyült a kényszermunka emberi oldalának vizsgálatában. Ilyen figyelmet még nem kapott a bürokrácia számára felesleges, német érdekekért határon kívülre szállított hatezernél több magyar honfitársunk sorsa. Kutatási eredményeiben a kirekesztés, az embertelenség és kegyetlenség sötétsége, a kollaboráció, a haszonszerzés és a bátorság, az erkölcsi kiállás példázatai plasztikusan, gondos bizonyítással, nem ritkán egymással ütközve jelennek meg.

A kötetet olvasván máig tanulságos, hogy az adott körülmények között hol és milyen magatartásformák mutatkoztak meg, beosztottjaival ki, miként viselkedett. A munkaszolgálatos századok ún. kereteiben voltak lelkes, sokszor brutális és kegyetlen túlteljesítők és akadtak olyanok, akik az eldurvult helyzetekben is legalább emberségesek próbáltak maradni.

A II. világháború idején a szerbiai Bor környéki táborokban mintegy 70 000 hadifoglyot és munkaszolgálatost tartottak fogva. 1943 és 1944 között 15 táborban voltak magyar állampolgárok. A Magyarországról hajóval és vonattal kiszállított transzportokban 6000 magyar zsidó és mintegy 200 kisegyház-tag (Jehova Tanúja, nazarénus, szombatista [reformadventista]) volt. A magyar munkaszolgálatosok a bori rézbányában és a Bor–Zagubica–Kostolac vasútvonal építésén a német Organisation Todt szervezetnek dolgoztak. A napi robot teljesítése után a táborokban a magyar katonaság (egykorú kifejezéssel a keret) felügyelete alatt éltek.

A kényszermunkás magyarok sokat szenvedtek, rossz körülmények között robotoltak. Közülük 60–80-an haltak meg. A szovjet csapatok és a jugoszláv partizánok közeledtével két nagy csoportban – 1944. szeptember 17-én és 29-én – gyalogmenetben indították őket vissza Magyarországra. A Bor–Baja, illetve Mohács közötti kb. 500 kilométeres „erőltetett menet” idején az első csoportba sorolt 3000 fő többségét kivégezték, mások élete végelgyengülésben zárult. Sokan haltak meg a Bánáton át vezető útszakaszon (mintegy százan), a Pancsevó közelében lévő Jabukánál (kb. száznegyvenen), a cservenkai téglagyárban (megközelítőleg hatszáznyolcvanan), a Zomborig vezető útszakaszon (kb. százan) és huszonkétven golyótól végezték be életüket Abdán.

A túlélőknek Szentkirályszabadja, a reptéri tábor következett, majd 1944 novemberében a munkásszázadokat újra szervezték és a magyar–német határra vezényelték. Innen németországi koncentrációs táborokba, ismét kényszmunkára hurcolták tovább őket.

A Borból második csoportban (lépcsőben) indított mintegy 3000 magyart a jugoszláv partizánok hamar felszabadították. Döntő többségük túlélte a megpróbáltatásokat. Voltak, akik beálltak partizánok közé, a többség Románia érintésével valamiképp visszavergődött Magyarországra vagy kivándorolt Palesztinába. Mások szétszóródtak a világban; kisebb-nagyobb csoportokat alkottak Magyarországon, Jugoszláviában, Romániában, Szlovákiában, Izraelben, Franciaországban, az Amerikai Egyesült Államokban vagy Kanadában.

Bor város határában és környékén az ércbányászat, a háborús kényszmunka nyomai máig láthatók. A kitermelt kőzet feldolgozására épített üzemcsarnokok állnak, mögöttük magas vöröses–barnás meddőhegyek, vasúti nyomvonalak és az egykori munkatáborok leginkább erdőszült, felhagyott területe, épületalapok maradványai emlékeztetnek. Megrendítő látvánnyal szembesülhetünk az új bori köztemetőben, ahol fémládákban földalatti kriptában ismeretlen áldozatok hamvait őrzik.

Az elmúlt bő félszázadban a bori munkatáborok, a hajszott kényszmunka nyers valósága első sorban Radnóti Miklós gyakran előadott költeményeiben, főként irodalomtörténeti tanulmányokban és több, általában alig ismert visszaemlékezés kötetben kapott helyet. Ezek sorában az első Bánáti Miklósnak 1945 májusában Temesváron kiadott *Égő gyűlölet* című bori összefoglalója volt, majd György István Fegyvertelenül a tűzvonalban, később Halálraítéltek című visszaemlékezése, Szűts László Bori garnizon című memoárja jelent meg. Ezek után Palásti László, Gervai Sándor, Gárdos Lajos adta közre munkaszolgálatos emlékeit.

Tabi László *Életem és egyéb ügyeim*, Andai Ferenc Bori történet című önéletírásában foglalkozott a témával. Markovits Pálnak a szinte a századot átfogó forrásértékű emlékezése 2006-ban német fordításban (*Stets bei Verstand sein*) Konstanzban is megjelent. 2004-ben további túlélők szóltak meg: nyolc volt bori munkaszolgálatos vallomását a Makkabi Kiadó *Kényszmunka, erőltetett menet, tömeghalál* címmel adta ki. Erhard Roy Wiehn professzor révén 2007-ben Konstanzban ugyancsak közreadták.

Irodalomtörténeti szempontból Tolnai Gábor és Kőszegi Ábel dolgozta fel a bori kényszmunka és utóélete történetét. Néhány további, legendagyártó, fantáziát sem nélkülöző irodalomtörténeti publikáció – Radnóti vonatkozásai és ellentmondásai okán – vitát váltott ki.

A szerbiai munkaszolgálat történetére tekintve nem mulaszthatjuk el a Karsai Elek szerkesztésében 1962-ben megjelent „*Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...*” című két kötetes dokumentum összeállítás említését. „A német Todt-szervezet rendelkezésére bocsátandó munkaerő” kezelését, sorsát tanúsító honvédségi dokumentumokat első alkalommal ebben a munkában adták közre. A válogatásban a robot és az evakuáció mindennapjairól, tábori „fegyvelmezési gyakorlatokról”, leírhatatlan gyötrelmeket, ájulást okozó kikötésekről, a bácskai, cservenkai vetrengzésekről, a szerb lakosság cselekvő együttérzéséről ugyancsak forrásértékű iratokat ismerhetett meg az olvasó.

Fontos munkát végzett Gazsi József hadtörténész, aki 1964-ben feldolgozta a bori munkaszolgálatot megelőző magyar–német egyezmény fennmaradt dokumentációját. Az 1944 őszi szentkirályszabadjai eseményeket és a volt bori kényszmunkások németországi deportálásának történetét 1982-ben Veress D. Csaba publikálta a Veszprém megyei Múzeumok Közleményeiben.

Mindezek tükrében Csapody Tamás munkája a háborús munkaszolgálat tartalmi feltárásában, a tudományok építkezésében előrelépést jelent. Új, hat fejezetet felölelő kutatási eredménye eddig ismeretlen részletekre figyelve, mozzanatokot, árnyalatokat felölelve a bori kényszmunkások ki-szolgáltatottságát, a munkatáborok mindennapjait követi nyomon. Miként a gyors felszámolás és kiürítés, a gyalogmenetek történetét is, majd a túlélők sorsát, akik ismét megpróbáltatások, 1944 őszén a Szálasi-rezsim által elrendelt újabb deportálás elszenvedői lettek.

A 647 lapos kötetben a szerző először a háborús munkaszolgálat alig érintett mozzanatát vizsgálja. Az *Orvosok és orvoslás Borban* címet viselő fejezet számos eddig ismeretlen történet, történelmi tapasztalatot tárt fel. (A hazai orvostörténet szomorú fejezete, hogy munkaszolgálatra számos zsidó orvost, fogorvost, állatorvost, medikust és gyógyszerészt is behívtak. Még tragikusabb, hogy faji alapon az egészségügyi kezelésből, a gyógyításból kizárták őket.) A körletként szolgáló táborban – munkaidőn kívül – a honvédségi „keret” korlátlan uralma érvényesült. Tagjai időtől és munkatáborától függően, eltérően reagáltak a sokféle egészségügyi problémával küzdő, védőfel-

szerelés nélkül dolgoztatott munkaszolgálatosok megbetegedéseire, mind súlyosabb egészségügyi gondjaira.

A második fejezetben Csapody Justus Pál szociáldemokrata politikus táborbeli sorsával ismert meg bennünket. Közben bemutatja a tábori előírásokat, a nehéz munkakörülményeket, a táborbeli megpróbáltatások sorát. Justus a kiürítéskor az ún. második lépcsőben, a partizánok által felszabadított foglyok között volt, majd Temesváron kiadott *Szabad Szó* napilap munkatársa lett. 1945 februárjában már Budapestre érkezett. Négy év múlva sorsa ismét rosszra fordult, a Rákosi érában kémtevékenység koholt vádjával bebörtönözték.

A kötet harmadik fejezete a munkaszolgálatosok második parancsnokának, Marányi Ede alvezetésnek 1943 végén indult tevékenységével foglalkozik. Megalázó és értelmetlen büntetésekről; verésekről, kínzásokról, kivégzésekről sorol adatokat a szerző. Kutatásai nyomán fény derült arra is, hogy a háború végén a bori táborcsoport bűnös parancsnoka külföldre szökött. A magyar kényszermunkások sokszor szinte elviselhetetlen szenvedéseinek okozója, jelentős részük elhalálzásában részes alezredes a felelősségre vonást elkerülte. (Bori tevékenysége miatt katonai eljárás indult ellene, de Szálasi Ferenc hatalomra kerülése miatt ezt leállították.) A németországi Riedenben álnéven, 1985-ben végezte be életét.

Bor 1944. szeptemberi gyors kiürítésekor a magyar munkaszolgálatosokat gyalogmenetbe sorolták. A további újdíek, majd dunántúli eseményeket, a szökések és kivégzések drámai sorozatát a kötet terjedelmes negyedik fejezetében követhetjük nyomon. Október végén az első lépcső túléltői vonaton – lezárt tehervagonokban fuldokolva – Szentkirályszabadjára érkeztek. Leromlott állapotban, rongyokban a Bajáról érkezettek a reptéri táborban tengtek -lengtek, míg a Mohácsról beszállítottakkal nehéz munkákat végeztek. Az 1647 zsidó „muszos” életében közös a brutális bánásmód volt, emiatt a megbetegedések folytatódtak, a teljes legyengülés újabb halálozásokhoz vezetett.

A szerző közben külön figyelemmel kíséri „a nagyon rossz állapotban” érkezett Radnóti Miklós sorsát, elemzi a szemtanuktól ránk maradt egykorú adatokat, ki mit tudott a Szentkirályszabadjára érkezett költőről. A tragikus folytatást a nyilas hatalomátvétel hozta magával. Beregfy Károly rendelkezése az 1500 főnyi munkaszolgálatost hat munkásszázadba szervezték. A fizikálisan és mentálisan egyaránt megroggyant munkaszolgálatosokat a deportálás megszállottai több menetoszlopban Hegyeshalomra indították. A továbbiakban ellentmondásos állítások sorával, bizonytalan források ütköztetésével vívódott a szerző.

Radnóti Miklós halálának körülményeire, valós sírhelyének megállapítására Csapody nagy energiát fordított. Hiteles tanukat évtizedek múltán nem talált. Mégsem adta föl. Új kötetében számos adatot vizsgált és összesített, ám ezután is kételyek, kérdőjelek maradtak. Feltáró munkájának értéke, hogy új kutatási eredményei, következtetései alkalmasak a továbbgondolásra, ezáltal várhatóan a sokféle legendát legyűrve eljuthatunk a történetek teljes feltárásiáig.

A magyar–német határ túloldalán bevagonírozott, koncentrációs táborokba szállított volt bori kényszermunkásokról – Tolnai Gábor és Kőszegi Ábel korábbi közléseit megcáfolva – új adatokat ismerhetünk meg. A két csoportban deportált – immár magyar keret nélkül maradt – boriakból a korábbi „bajaiak” november 9-én Flossenbürgben, a „mohácsiak” négy nappal később Sachsenhausen–Oranienbürgben landoltak. Ezekben munkakommandókba osztották őket, „mikorben az életbenmaradottak száma folyamatosan csökkent”.

A kötet ötödik fejezete, A bori keret felelősségre vonása modernkori történelmünk feltárásiának fogós feladatai, bonyodalmai közepette valódi nyereség. A szerző hatalmas peranyagot elemzett, büntetőeljárások hosszú sorát vizsgálta. (A fejezethez tartozó mellékletek, személyi adatok ugyan csak fontosak.) Új kutatási eredményei szerint a dunántúli menet kísérő hatvannégy volt bori keretlegényből háborús bűncselekmény vagy népellenes büntett elkövetésének gyanújával tizennyolc (28 %) ellen indult nyomozás és eljárás. Közülük tizenhárman (72 %) kerültek népbíróság elé.

A Radnóti Miklós és kényszermunkás társai legyilkolása felelősének tartott Tólas András hadapród őrmester ügyének elemző vizsgálata izgalmas olvasmány. Ebben az összefüggésben Csapody Tamás saját közléseit, véleményeit felülvizsgálta, ahogy görcső alá vette a gyilkossággal megvádolt keretlegények pereit is. Összegezésével egyetértünk: a gyanúsítottakat nem lehet másnak tekinteni, mint lehetséges gyilkosoknak. Lehangoló következtetése: Tólas ügyében (is) „alaposabb és jogszerebb tényfeltárási, nyomozói, ügyészi és bírói munkára lett volna szükség”. Ugyancsak döbbet-

netes, Csapody gondos és eredményes vizsgálódásáig ismeretlen volt, hogy Tálás máig díszsírhelyen(!) nyugszik a Rákoskeresztúri új köztemetőben.

A szerző mérlegre tette a dunántúli gyalogmeneteket kísérő keretlegényekről gyűjtött, gazdag jegyzetapparátussal ellátott adatokat. Ők a parancsokat nemcsak embertelenül, szigorúan végrehajtották, hanem sokszor túl is teljesítették. Ezáltal a deportálást megelőző dunántúli menet – ahogy a korábbiakról is bizonyította – „mozgó vesztőhelyé” vált.

Csapody Tamás bő kilencven lapnyi terjedelemben dolgozta fel Radnóti halálához, a Gyórhöz közeli Abda község határában történt exhumálásához köthető közleményeket, feljegyzéseket és kusza emlékezéseket. Utalt az eltűnt – vagy a belügyi szervek által eltüntetett – iratokra is. Elemezte a többiek által (sokszor töredékesen, kétségbe vonhatóan) közölt „exhumálási jegyzőkönyveket”, tetszőleges mellékleteket, végül határozott állásfoglalásban szögezte le: „hitelességük csak valószínűsíthető, de nem ellenőrizhető, a fellelt pontatlanságok vagy ellentmondások nem orvosolhatók”.

Számos korábbi „hiteles” leírást és emlékezést végigkövetve, ütköztette a szerző megállapította, hogy évtizedek múltán minden hitelt érdemlően nem lehet dokumentálni Radnóti és huszonegy társának exhumálását és agnoszkálását. (Megdöbbenő, hogy az exhumálás időpontját évtizedekig pontatlanul adták meg.) Az irodalomtörténet tartós és színes legendáival leszámolva Csapody arra következtetett, hogy a győrszigeti zsidó temetőben a kihantolt abdai áldozatok június 25-i temetésén Radnóti és társai neve nem került említésre, előzetes bori munkaszolgálatokra utalás nem történt. Ahogy a bori noteszről sem esett szó, s „nem találjuk semmi nyomát annak, hogy Radnóti koporsóját a többi abdai exhumálttól elkülönítve kezelték vagy temették volna el”.

Végül a nem azonosítható maradványok alapján feltételezett Radnóti – immár harmadik – temetésére Budapesten, a Kerepesi úti temetőben 1946. augusztus 14-én került sor. A kutató megrendítő megállapítása, hogy a költőnek „minden valószínűség szerint nem volt viharkabátja, s ezért abban valószínűleg a Bori Noteszt sem találhatták meg”. Ezzel együtt végkövetkeztetése, hogy egyes dokumentumok mégis „nagyon erős” bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy Radnóti életét Abdán oltották ki.

A Radnóti-val együtt legyilkolt munkaszolgálatosok exhumált földi maradványainak sorsát 1946 őszétől Csapody számos forrást vizsgálva nagyrészt rekonstruálta. Arra jutott, hogy négy temetőben alusszák örök álmukat.

A Vince Kiadónál 2011-ben megjelent kötetben végül terjedelmes irodalomjegyzéket találunk. A levéltárakban, fotóarchívumokban, magángyűjteményekben fellelt fényképek, valamint a szerző saját felvételei ugyancsak értékes dokumentációt jelentenek. Az alapos névmutató fontos adatgyűjtemény. Elismerésre méltó, nagy munkával készült, sokszor eddig ismeretlen adatsort jelenít meg.

A *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálat történetéből* című könyv levéltári és szakirodalmi források, életinterjúk ütköztetéséből született, figyelmet érdemlő interdiszciplináris kutatási eredmény. Csapody Tamás állításai alapos helyszíni ismeretekre, térképvázlatokra, személyes azonosításra és ellenőrzésekre épülnek, emiatt is meggyőzőek. Kívánatos, hogy a tudományok javát szolgáló, hiánypótló kutatása – méltányos támogatással – folytatódjék, s a jövőbeni szintézis monográfiában öltön testet.

Szita Szabolcs